

Krisis

Nº59 juni 1995

UTOPIEËN

Review

Van landschap tot reconstructie

OVER RECENTE NEDERLANDSE NIETZSCHE-LITERATUUR

Pieter Mostert

Nietzsche is *business*. Zoals de nieuwste Disney-tekenfilm, *The Lion King*, de fabrikanten van pullenbakken, pyjama's en washandjes op een idee bracht, zo gaf de honderdvijftigste geboortedag van Nietzsche de aanzet tot een stortvloed van publikaties, activiteiten en schandaaltjes. Verliep in Weimar het Nietzsche-symposium onder de titel *Volkeren en vaderlanden* nog rustig (de titel is ontleend aan hoofdstuk 8 van *Jenseits von Gut und Böse*), dat gold niet voor het symposium *Joods Nietzscheanisme sinds 1888*. Toen Ernst Nolte, als intellectuele rechtsbuiten een van de genodigden, in een voorafgaand interview zijn bekende vraagtekens plaatste bij de massamoorden in de nazi-vernietigingskampen, ontstond er tumult en verontwaardiging onder de andere sprekers. Een heus spreekverbod voor Nolte werd geëist.

De muzikale composities uit Nietzsches jeugdjaren staan sinds kort op twee cd's en zijn verzameld werk is voor 2000 DM verkrijgbaar op cd-rom. (1) De VVV in Sils-Maria, Nietzsches geliefde Zwitserse zomeroord in de jaren '80, heeft ook de eigen folder ge-restyled onder het motto: 'Sils Maria - aangename contrasten' en opgesierd met een citaat uit *Der Wanderer und sein Schatten*, nr. 338. Hier is de wandelaar in de "Heimat aller silbernen Farbentöne der Natur".

In Duitsland pakt Hermann-Josef Schmidt, hoogleraar filosofie in Dortmund, royaal uit. Eerst weet hij 2600 (!) bladzijden vol te schrijven over de eerste twintig jaren van Nietzsches leven, vervolgens start hij een nieuw Nietzsche-jaarboek. Het eerste deel is opgezet als een poging tot rehabilitatie van Nietzsches jeugd als onderzoeksterrein; verder mag een inmiddels stokoude medewerkster van het Nietzsche-archief vertellen hoe de Russische soldaten bij de inname van Weimar de in luxueus leer gebonden Musarion-uitgave van Nietzsches werk wilden stuksnijden tot schoenzolen. Tot slot stelt Schmidt een prachtig fotoboek samen waarin Nietzsches *Lebensstationen* tussen 1844 en 1869 staan gedocumenteerd. (2)

Wie de Nietzsche-literatuur op afstand beschouwt, ziet een uittocht van academici uit de niet langer gevierde takken van de filosofie. Zij strijken *en masse* neer in de jungle van de Nietzsche-literatuur en veroveren er elk hun eigen *niche* met een publikatie over een of ander vergeten aspect, zoals de Nietzsche-receptie in de Kroatische literatuur rond de eeuwwisseling (Stancic 1993). Dat roept bij de lezer de vraag op of langzamerhand niet alle verhalen over Nietzsche verteld zijn, of dat we, met het motto tot *Morgenröthe*, nog steeds kunnen beweren: "Es gibt so viele

Morgenröthe die noch nicht geleuchtet haben". Sinds kort siert overigens een kunstwerk met dit motto als titel de reusachtige buitenwand van het Centraal Boekhuis in Culemborg. Er zijn inderdaad veel boeken die nog steeds niet zijn verschenen.

De auteurs in het Nederlandse taalgebied zijn in 1994 present met een drietal publikaties. Ze weerspiegelen elk een andere positie in de internationale Nietzsche-literatuur. In het bijzonder gaat het om de vraag vanuit welke vooronderstellingen over Nietzsche kan worden geschreven. Anders dan in de rest van de filosofische literatuur, opent vrijwel elk boek over Nietzsche met een hoofdstuk over de wijze waarop in dit boek zijn werk wordt 'gelezen'. Waarom? Wie over Nietzsche schrijft, ontkomt niet aan beweringen over wat er bij hem staat en wat hij bedoelt. Tegelijkertijd is er volop reden om in zo'n duiding terughoudend te zijn. Een 'categorische' weergave van Nietzsches filosofie is in strijd met zijn eigen voorliefde voor 'hypothetische' constructies (bijvoorbeeld de frase waarmee *Jenseits von Gut und Böse* opent: "Gesteld dat de waarheid een vrouw is"; zie ook hoe zowel *Morgenröthe* als *Die fröhliche Wissenschaft* met een aan de lezer gerichte vraag afsluiten). Maar zijn teksten zijn zo rijk aan stellige uitspraken dat zich bij elke aanhoudende lezer onweerstaanbaar de vraag opdringt: waar staat Nietzsche eigenlijk?

In het verleden hebben diverse auteurs geprobeerd om dit spanningsveld te ontvluchten. Nietzsches filosofie zou volgens hen in al zijn stelligheid alleen kritisch ontmaskeren en niet als een positieve, 'ponerende' filosofie moeten worden gelezen. Zo is zijn moraalfilosofie veelal als een kritiek op de moraal voorgesteld, die bewust geen 'ethiek' zou willen zijn. Van Tongeren (1984) heeft in zijn dissertatie de onhoudbaarheid van deze benadering aangetoond. Een andere ontsnappingsroute biedt de stelling dat Nietzsches filosofie aforistisch is, uit *essays*, (op zijn Duits: uit *Versuche*) bestaat, waarvan het nooit de bedoeling is geweest dat ze een consistent geheel zouden vormen. Belangrijk voor deze interpretatie was het werk van Greiner (1972) en Kaulbach (1980). Nietzsches voorkeur voor de retorische vorm van het aforisme heeft aan deze beeldvorming bijgedragen, evenals een romantische interpretatie van zijn kunstenaarschap, waarin het paste om van Nietzsches *Unvollendete* en van zijn *Scheitern am Werk* te spreken. Ook zijn beslissing om het ambitieuze plan voor een omvattend filosofisch werk, waarvoor onder andere *Wille zur Macht* als werktitel heeft gefungeerd, op te geven, heeft deze beeldvorming gevoed. Maar bij de publikatie van Nietzsches omvangrijke nagelaten notities bleek hoe zorgvuldig en weloverwogen hij te werk ging bij het selecteren en rangschikken van afzonderlijke aforismen. *Die fröhliche Wissenschaft* en *Jenseits von Gut und Böse* zijn meer dan 'aforismen-bundels'. Beide boeken hebben als geheel een weloverwogen compositie en een thematiek die de afzonderlijke aforismen overstijgt.

Een overtuigend voorbeeld van Nietzsches 'hypothetisch-componerende' stijl is *Jenseits von Gut und Böse* nr. 36, het beroemde aforisme waarin hij zijn these van de *Wille zur Macht* introduceert. Het aforisme is gebaseerd op een nagelaten notitie uit 1885; deze is vanwege zijn stellige toon ("Diese Welt ist der Wille zur Macht - und nichts ausserdem! Und auch ihr selber seid dieser Wille zur Macht - und nichts ausserdem!") als afsluitende tekst opgenomen (nr. 1067) in de *Wille zur Macht*-compilatie uit 1906. Maar Nietzsche zelf heeft deze notitie herschreven in hypothetische vorm ("Gesetzt, dass..."; "so hätte man ..."; "sie wäre eben 'Wille zur

Macht”) en hem uiteindelijk een plaats gegeven als gedurfd gedachtenexperiment in het tweede hoofdstuk van *Jenseits von Gut und Böse*, over de vrije geest.

Bondig gezegd: wie over Nietzsches filosofie schrijft, wil dat doen vanuit vooronderstellingen die consistent zijn met deze filosofie. Zo is Nietzsches kritiek op het traditionele waarheidsbegrip niet alleen een onderwerp van studie, maar ook een opdracht aan de auteurs om in hun eigen onderneming (in dit geval: een uiteenzetting over Nietzsches opvattingen over waarheid) niet terug te vallen in de door Nietzsche zo gekritiseerde waarheidsopvatting. Daarmee zou een ongerijmdheid ontstaan tussen Nietzsches werk en literatuur over dit werk. Grosso modo zie ik drie benaderingen die voldoen aan deze in de Nietzsche-literatuur algemeen geaccepteerde consistentie-eis:

1 Een juist begrip van Nietzsche is mogelijk door in de interpretatie verschillen-de perspectieven in te nemen of door aandacht te besteden aan het perspectief-gebonden karakter van elke interpretatie.

In deze interpretatie genereert de metafoor van het perspectief andere ruimtelijke metaforen, bijvoorbeeld Nietzsches filosofie als landschap. De lezer staat niet hoog boven de tekst, verkeert niet in een positie om alles in één keer te overzien, maar is als een wandelaar onderweg. Nietzsche begrijpen is meer een kwestie van ontdekken dan van aantonen. De tekst is niet lineair opgebouwd, in de titel en de kernuitspraken komt een duidelijke voorkeur voor meervoud en metaforen tot uitdrukking.

2 Een juist begrip is altijd ‘ons’ begrip, vanuit ons perspectief. Maar binnen dit perspectief geldt de eis om tot een zo consistent en samenhangend mogelijke begrips- en oordeelsvorming te komen.

In deze benadering staat een systematische reconstructie voorop, een samenhangende poging om in complete en geordende vorm weer te geven wat Nietzsche over een bepaalde thematiek te melden heeft en zo tot een eindafweging te komen. Aan het begin wordt het gekozen perspectief verwoord en verantwoord. De opbouw van het boek is doorwrocht, de enkelvoudige, stellende wijs wordt niet geschuwd.

3 Een juist begrip van Nietzsche impliceert altijd een begrip van wat hij zegt én van hoe hij in zijn werk te werk gaat.

“Wie man mit dem Hammer philosophiert” (ondertitel en voorwoord van *Götzendämmerung*) of “Was bedeuten asketische Ideale?” (de derde verhandeling in *Zur Genealogie der Moral*) zijn vragen die een dubbele benadering verdienen: behalve een inhoudelijk antwoord (“Nietzsche zegt over ... dat ...”) hoort er ook een ‘werk-gericht’ antwoord te worden gegeven, een analyse van hoe Nietzsche te werk is gegaan. De veronderstelling daarbij is dat wat Nietzsche zelf zegt over deze vragen terug te vinden is in en versterkt wordt door de manier waarop hij zelf in zijn eigen werk te werk gaat, bijvoorbeeld hoe hij met de hamer filosofeert. In dat licht zijn alle titels van zijn boeken te beschouwen als ‘werk-titels’, als opdrachten van de auteur aan de auteur; het boek is de uitvoering van de opdracht.

Het bovenstaande is uiteraard een *ideaaltypische* schets van drie benaderingswijzen.

In de praktijk komen meer en minder zuivere vormen voor. Zo wordt de derde benadering wel gecombineerd met een van de twee andere.

Daarmee is voldoende gezegd om drie publikaties uit 1994 van filosofen die in het Nederlandse taalgebied actief zijn onder de loop te kunnen nemen. Ze worden vanuit het perspectief van een van de drie benaderingen besproken.

Representant van de eerste benadering is De Bleckere (1994) met als titel *Landschappen van Nietzsche*. De titel heeft een dubbele betekenis: 'landschap' verwijst zowel naar een thematisch gebied waarover Nietzsche filosofeert (het landschap van de kunst, bijvoorbeeld), als naar het resultaat van zijn filosoferen (Nietzsches kunstfilosofie kunnen we als een 'landschap' benaderen, zoals we in de schilderkunst spreken van 'de landschappen van Ruysdael'). De metafoor vestigt de aandacht op belangrijke kenmerken van Nietzsches filosoferen: perspectivistisch (wat je ziet is afhankelijk van waar je staat en van de licht-inval), verkennend (landschappen dienen zich aan, als je op pad gaat), onvoltooid (er zijn steeds nieuwe, andere landschappen), niet-objectief (je vormt er zelf een onderdeel van). Bovendien biedt de landschapsmetafoor de mogelijkheid om te ontkomen aan een beoordeling in termen van 'beter' of 'adequater'. Over landschappen spreken we ons immers uit in termen van treffend, fascinerend, uniek, en dergelijke.

Het boek bestaat uit vier grote hoofdstukken van vier verschillende auteurs. Nieuw voor de Nederlandstalige lezer is de opzet. De vier auteurs willen niet de zoveelste inleiding tot het denken van Nietzsche schrijven. Elk van hen neemt een thema voor zijn rekening (kunst, wetenschap, leven en moraal) en combineert deze thematische aanpak met een schets van de ontstaansgeschiedenis en de biografisch-culturele context van een hoofdwerk van Nietzsche. Dat is een aantrekkelijke opzet, die inderdaad tot vier verschillende 'landschappen' leidt. Tussendoor komt de lezer zwart-wit foto's tegen, bedoeld om Nietzsches reislust en landschap-gebondenheid of -gevoeligheid te illustreren. (3)

De landschappen zijn zeer verschillend. Het eerste (de kunst, geschetst door Erik Oger) bekoort mij niet. Temidden van een overdaad aan citaten en biografische opmerkingen wordt de lezer van Nietzsche afgehouden door de grote stelligheden van de auteur, die met veel haast lijken te zijn opgeschreven. (4) Het tweede (de wetenschap, door Patricia de Martelaere) komt het dichtst bij de bedoeling van het boek: de lezer in heldere en leesbare taal beschrijven wat de hoofdroute is die Nietzsche door dit landschap heeft afgelegd en wat daaraan vandaag de dag nog interessant is. De derde bijdrage (het leven, door Sylvain de Bleckere) is in hoofdzaak een uiteenzetting over *Also sprach Zarathustra*. Opbouw en taalgebruik in deze schets versperren de lezer echter de toegang tot dit landschap. Een voorbeeld: "De Nietzscheaanse promotie van de retorische troep van de metafoor tot het wezen zelf van het spreken en schrijven van de mens, heeft grote invloed uitgeoefend op de filosofie van de 20ste eeuw." (p. 106) Het vierde landschap (de moraal, door Paul van Tongeren) is van een helderheid die past bij Sils-Maria: het onderscheid tussen en de behandeling van vijf hoofdvragen over Nietzsches moraalkritiek (methode, reikwijdte, inzet, centrum en radicaliteit ervan) sturen de lezer - om nog één keer de beeldspraak te hanteren - goed toegerust op pad, zowel door het

werk van Nietzsche, als langs de beeldvorming die zich als een dikke laag sediment op Nietzsches filosofie van de moraal heeft afgezet.

Het proefschrift van Joep Dohmen, *Nietzsche over de menselijke natuur*, biedt een systematische reconstructie van Nietzsches antropologie. Het gaat om meer dan een interpretatie. Er zijn in Nietzsches werk tal van ontbrekende elementen en elementen waarvan de duiding niet zeker is. Vandaar dat in de ondertitel sprake is van Nietzsches 'verborgen' antropologie. Een reconstructie moet deze aan het licht brengen. Na de metafoor van het landschap domineert nu de metafoor van de reconstructie. Wezenlijk voor een reconstructie - zowel in een rechtszaak als in archeologische zin - is de durf om op de stoel van de rechter te gaan zitten en knopen door te hakken, door te stellen: 'ik ben ervan overtuigd geraakt, dat het er zo aan toe is gegaan'. Daarin schuilt een risico, zoals de geschiedenis van de rechtspraak en die van de archeologie laten zien, maar de auteur laat zich daardoor - net als de rechter en de archeoloog - niet afschrikken.

Een voorbeeld: op p. 26 schrijft Dohmen: "De boom is voor Nietzsche geen onveranderlijk empirisch gegeven". Dohmen doet deze uitspraak als een parafrase van een nagelaten notitie uit 1881; deze luidt "Der Baum ist im jeden Augenblick etwas Neues". Maar Dohmen noch Nietzsche zijn bijzonder in bomen geïnteresseerd. Dohmen wil de lezer uitleggen dat wij volgens Nietzsche niet in staat zijn om te begrijpen dat alles voortdurend verandert en derhalve aan het 'worden' het 'zijn' opleggen, door te spreken van 'de boom' en van 'de boom is ...'. Maar Dohmen past dit vervolgens ook toe op Nietzsches filosofie zelf. Ook aan het worden daarvan leggen we het 'zijn' op. Dohmen schrijft niet "in een nagelaten notitie uit 1881 zegt Nietzsche, dat ...", maar 'reconstrueert' deze notitie, zoals de archeoloog vanuit een grondverkleuring een steunpilaar in een prehistorische boerderij reconstrueert. Als een archeoloog geeft Dohmen aan welke aanwijzingen hem ertoe hebben gebracht om deze reconstructie aan te durven.

Een reconstructie impliceert dat er sprake is van een geheel, een samenhangende visie. Welnu, zeker op het terrein van de vragen waarop Nietzsche zich waagt is het meer dan een historisch-hermeneutische vraag of Nietzsches werk wel voldoende rechtvaardiging bevat om te concluderen dat hij zo'n samenhangende visie had. Het zou ook impliceren, zoals Heidegger heeft betoogd, dat Nietzsche als de laatste grote metafysicus moet worden gezien, de laatste filosoof met de ambitie van een *overall*-filosofie. Met zijn reconstructie distantieert Dohmen zich nadrukkelijk van de postmoderne Nietzsche-interpreten, die wars zijn van elke pretentie om in een interpretatie te komen tot 'de kern' van Nietzsche.

Een tweede punt waarop de onderneming van Dohmen kritiek zal ondervinden is al in het voorbeeld van de boom aangeduid. Dohmen maakt volop gebruik van de nagelaten notities. Hij keert zich tegen het taboe op een systematische reconstructie van Nietzsches denkbeelden op basis van deze aantekeningen. Ook wil hij zich door de retorische schrijfstijl niet laten afleiden van zijn eigen hoofdvraag: heeft Nietzsche een eigen visie op de menselijke natuur? Ja, is zijn antwoord, die heeft zich tussen 1880 en 1889 in twee stappen ontwikkeld: eerst als driftenleer en later als leer van de mens als een veelheid van machtswillen.

Voor zijn reconstructie voert Dohmen de volgende redenering aan: uit de nagelaten notities blijkt dat Nietzsche wel degelijk 'positieve opvattingen' heeft, bijvoorbeeld een visie op de mens, maar deze visie heeft hij in het gepubliceerde werk verborgen gehouden. In dat werk komt de speurende lezer niet veel verder dan wat terloopse, schijnbaar achteloze uitspraken op onverwachte plaatsen; dat zijn er net genoeg om bij de lezer het vermoeden te wekken dat de auteur zijn ideeën 'achterhoudt'. Bestudering van de nagelaten notities geeft ons inzicht in de boodschap die Nietzsche versleuteld in zijn gepubliceerde teksten heeft verborgen. Dohmen past deze reconstructie-techniek toe op het begrip 'wil tot macht' en beweert een cryptische uiteenzetting over dit begrip in *Also sprach Zarathustra* te hebben ontcijferd (p. 336-344).

In de inleiding tot deze reconstructie voert Dohmen een extra argument aan voor een systematische duiding van de nagelaten notities, namelijk dat tal van deze notities als het ware klaar lagen om in het grote boek over de wil tot macht te worden opgenomen. Dat Nietzsche dit plan heeft gehad en aan de uitvoering hard heeft gewerkt staat vast. Maar ook staat vast dat hij dit plan bewust en definitief heeft opgegeven, en daarmee veranderden de 'klaar liggende' notities in 'nagelaten' notities. Als Dohmen zegt dat voor een interpretatie van Nietzsches nieuwe filosofie een "aanvulling" (!) met nagelaten teksten onontbeerlijk is (p. 336), dan blijft hij ervan uitgaan dat Nietzsche zo'n filosofie in (min of meer) afgeronde vorm heeft, zelfs moet hebben, ook nadat hij het *Wille zur Macht*-project had opgegeven. Waarom? Als ik Dohmens irritatie goed begrijp (het boek begint met de zin "Dit boek komt voort uit irritatie"; dat bleek ook tijdens de verdediging van het proefschrift), dan is het voor hem onvoorstelbaar dat Nietzsche zijn kritische teksten met hints naar het verborgene publiceerde zonder zelf een samenhangende visie te hebben. Welnu, de enige plaats waar deze visie kan staan is de *Nachlass*. Dus staan we, zo redeneert hij verder, voor de radicale keuze: we gebruiken de nagelaten notities in het geheel niet of 'voluit'. Dohmen kiest voor het laatste; vandaar zijn reconstructie. Ik heb daar bewondering voor. Het resultaat is op zijn minst een intrigerend *Versuch* en daarmee voldoet het aan het Nietzscheaanse criterium van zinvolheid. De *unzeitgemässe* weigering om Nietzsches werk als 'onvoltooid' te zien houdt hij het hele proefschrift door met grote hardnekkigheid vol. Voor de geduldige lezer wordt het geleidelijk aan duidelijk dat hij, net als in Italo Calvino's *Als op een winternacht een reiziger*, verschillende boeken tegelijk leest. Zo is er in dit boek over Nietzsche ook het boek: L.J. Dohmen over de menselijke natuur. Ook dat boek kent zijn momenten van tonen en verbergen.

In schril contrast met het boek van Dohmen stellen de redacteurs van de bundel, *Die Kunst der Sprache und die Sprache der Kunst* in hun voorwoord dat de 'Benelux-benadering van Nietzsche' zich internationaal onderscheidt door een voorkeur voor bescheiden en hanteerbare onderwerpen. De titel is een overkoepelende formule voor het werkterrein waarop de acht auteurs zich begeven. (5) Hun aandacht gaat daarbij vooral uit naar de manier waarop Nietzsche te werk is gegaan. Wie hierover in algemene zin wil schrijven, ontkomt moeilijk aan een herhaling van wat al zo vaak over Nietzsches schrijfstijl is betoogd. Oger weet dat te vermijden door Nietzsches 'perspectivische wijze van schrijven' te typeren met behulp van

een analyse van een fragment uit *Also sprach Zarathustra*. Dat geldt ook voor Weijers, die analyseert hoe Nietzsche over zichzelf vertelt in de voorwoorden die hij in 1886 aan zijn tot dan verschenen boeken toevoegt.

Een ander bruikbaar procédé om de aandacht te vestigen op hoe Nietzsche te werk gaat is het 'uitvergroten' van een fragment. Dan blijkt dat de redenering en interpretatie die hierin verborgen zitten typerend zijn voor een veel bredere thematiek dan enkel die van het onderzochte fragment. Van Tongeren demonstreert dit zeer kundig in zijn beschouwing 'Die Kunst der Transfiguration' aan de hand van Nietzsches bewondering voor een schilderij van Rafaël.

Deze twee manieren om inzicht te geven in Nietzsches filosoferen zijn te verkiezen boven pogingen om in het korte bestek van een artikel uiteen te zetten hoe Nietzsche het fenomeen 'aporie' duidt (Oosterling), hoe uit het latere werk een communicatietheorie kan worden gedistilleerd (Biebuyck) of hoe zijn esthetica tot zeventien stellingen kan worden gecondenseerd (Duhamel).

Met de redacteuren van het Benelux-boek kan worden gesteld dat de grote belangstelling in deze landen voor het werk van Nietzsche niet heeft geresulteerd in een gerespecteerde bijdrage aan de internationale Nietzsche-literatuur. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het ontbreken van dominante filosofische stromingen of modes in deze landen, waarbinnen een duidelijk herkenbare Nietzsche-interpretatie kon worden ontwikkeld. Maar als de Nederlandstalige filosofen in het internationale Nietzsche-circuit willen meetellen, dan zullen ze een handelsmerk moeten kiezen. Kijk ik terug op de drie besproken boeken, dan heeft het boek van Dohmen mij het meest overtuigd: een vakkundige, met geduld en met kennis van de internationale literatuur uitgevoerde reconstructie van een door het hele werk van Nietzsche heenlopende vraagstelling.

Noten

- 1 Nadere gegevens over deze en volgende publikaties staan aan het einde van het artikel.
- 2 Zie in de literatuurlijst achtereenvolgens: Schmidt 1991-94, Nietzscheforschung 1994 en Dressler 1994.
- 3 Afb. 11 en 12 zijn, zo bleek mij bij een bezoek aan Sils-Maria in de zomer van '94, door de werkelijkheid gerelativeerd. Het Nietzschehuis staat inmiddels ingeklemd tussen de bosrand en een opdringerig appartementen-complex. De piramidale Zarathustra-steen aan de waterrand, die in geen fotodocumentatie over Nietzsche ontbreekt, ziet er van de andere kant bekeken uit als een rotsblok in een jongensspeeltuin. Zoals zo vaak in Nietzsches leven, is een zekere mate van exaltatie vereist om aan de onooglijkheid van het dagelijkse leven een heroïsche dimensie te kunnen toekennen.
- 4 Oger strooit in zijn bijdrage met voetnoten. In noot 56 schrijft hij, dat hij een nagelaten notitie van Nietzsche wel in de *Wille zur Macht*-compilatie kan vinden, maar niet in de kritische editie. Een blik in de concordantie was voldoende geweest: KSA 12, p. 399, no. 9 (110).
- 5 De bundel wordt ontsierd door een obligaat opstel van Goedegebuure over de Tachtigers en Forum. Blijkbaar is hij van mening dat er over Nietzsche in de Nederlandse literatuur van de laatste 50 jaar niets te melden valt.

Besproken boeken

S. de Bleeckere & E. Oger (red.), *Landschappen van Nietzsche; kunst, wetenschap, leven en moraal*. Pelckmans, Kapellen/Kok Agora, Kampen 1994, 172 p., fl. 35,-.
L. Dohmen, *Nietzsche over de menselijke natuur; een uiteenzetting van zijn verborgen antro-*

pologie. Kok Agora, Kampen 1994, 592 p., fl. 79,90.

R. Duhamel & E. Oger (red.), *Die Kunst der Sprache und die Sprache der Kunst*. Königshausen & Neumann, Würzburg 1994, 206 p., DM 39,80.

Overige genoemde publikaties

R. Dressler u.a., *Spurensuche; Die Lebensstationen Friedrich Nietzsches 1844 - 1869*. Verlagshaus Thüringen, Erfurt 1994.

B. Greiner, *Friedrich Nietzsche, Versuch und Versuchung in seinen Aphorismen*. Fink, München 1972.

F. Kaulbach, *Nietzsches Idee einer Experimentalphilosophie*. Böhnau, Keulen 1980.

Friedrich Nietzsche, *Piano works*, NPD 85513, 1992; *The Music of Friedrich Nietzsche*, NPD 85535, 1993. Newport Classic Providence (USA).

Friedrich Nietzsche, *Werke* auf CD-ROM. De Gruyter, Berlin 1994.

Nietzscheforschung; Eine Jahresschrift, Band 1. Akademie Verlag, Berlin 1994.

H.-J. Schmidt, *Nietzsche absconditus, oder Spurenlesen bei Nietzsche*. 4 Bde. IBDK Verlag, Berlin 1991-1994.

M. Stancic, *Die Rezeption Friedrich Nietzsches in der kroatischen Literatur um die Jahrhundertwende*. Brockmeyer, Bochum 1993.

P. van Tongeren, *De moraal van Nietzsches moraalkritiek. Bijdrage tot een kommentaar van Fr. Nietzsches "Jenseits von Gut und Böse"*; diss. K.U. Leuven, 23.11.84. Voor een bekorte Duitstalige versie zie: *Die Moral von Nietzsches Moralkritik*. Bouvier, Bonn 1989.